

A TOLEDÓI FORDÍTÓISKOLA MINT A 'CONVIVENCIA' EGYIK PÉLDÁJA AZ IBÉRIAI-FÉLSZIGETEN

Horváth Emőke

Miskolci Egyetem, BTK, Történettudományi Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros, Egyetem utca 1, B/2
horvath.emoke@uni-miskolc.hu

„Az egyik toledói palota hosszan, sok király uralkodása alatt rejtve maradt az emberi tekintet elől. Roderik király, alattvalóinak tanácsa ellenére, kíváncsiságtól és kapzsiságtól hajtva kinyitatta az épület kapuját, mert úgy vélte sok kincs rejtőzik benne. Amikor kitárultak a kapuk semmi mást nem talált a palotában csak egy ládát. A ládában őrzött ruhadarabra latin betűkkel azt az üzenetet írták, hogy a textil mintázatán ábrázolt emberek meg fogják hódítani Hispániát. A ruhára arab vonásokat tükröző arcok voltak festve, az idegenek turbánt viseltek a fejükön, lovon ültek, kezükben kardot és íjat tartottak. A király és a nemesek megretentek a képektől, Roderik már bánta, hogy feltörte az ajtókat, ezért újra lepecsételtette a ládát és a palotát.” Ezt a szép és elrettentő legendát Rodrigo Ximénez de Rada, *De rebus Hispaniae* című, 1243 körül keletkezett krónikájában olvashatjuk.¹ Úgy tűnik az utolsó vizigót király nem a palackból, hanem a ládából szabadította ki a szellemet, hogy önsorsrontó módon beteljesítse: a láda turbános lovas hódítói elveszejték őt és királyságát. 711-ben az Észak-Afrikából érkező muzulmán harcosok a Toledo központú vizigót állam felszámolásával merőben új politikai helyzetet teremtettek a félszigeten, ahol a muzulmán jelenlét utolsó maradványait csak a Katolikus Királyoknak sikerült felszámolniuk 1492-ben.

A város

Toledo a vizigót állam, és egyben a más térségek felé is mértékadó kisugárzással bíró vizigót

zsinati tevékenység központja volt, vagyis olyan urbanizációs centrum, amely a VIII. század elejére, az arab-berber hódítás kezdetére a félszigetnek már nemcsak a politikai, hanem megkérdőjelezhetetlenül a szellemi központja is lett. A városnak ez a jellege nem semmisült meg, nem szívódott fel a több évszázados muzulmán jelenlét következtében, hanem megőrződött, sőt további elemekkel gazdagodott. Toledo egy olyan keresztény közösségnek vált a székhelyévé, amely magán viselte mindkét, a térség történelmét befolyásoló kultúrkör jegyeit. A mozarab keresztények bár hitükön maradt keresztények voltak, de muzulmán uralom alatt élve sokszor külsődleges jegyeikben (öltözködés, szakáll) elarabosodtak, ezért a félsziget, valamint a Nyugat keresztény közösségei számára rendkívül gyanús, nehezen értelmezhető csoportot alkottak, akik feje fölött mindig ott lebegett az eretnokség bélyege. A napjainkban használt *mozarab* kifejezés eredete bizonytalan, egyes kutatók az arab *mustarib* ('elarabosodott') szóból származtatják.² A XI. századtól kezdve a keresztény területeken keletkezett írott emlékek szókészletében találkozhatunk ezzel a pejoratív jelentést hordozó megnevezéssel. A *mozarab* kifejezés értelmezése az utóbbi időben változáson ment keresztül, míg korábban az olyan vizigót eredetű keresztényeket értették alatta, akik a római-vizigót egyházmegyei szervezetet tükröző keresztény közösségekbe tagozódtak, addig mára finomodott a fogalom értelmezése. María Jesús Rubiera más, nem hispániai eredetű keresztény csoportokat is integrált e fogalom alá, így a Közel-Keletről beköltözött, valamint a Maghreb térségből érkező keresztényeket, továbbá az Ibériai-félsziget északi királyságaiból al-Andalusba és a Pireneusokon túlról Hispániába települőket és bevezette a 'új mozarab' fogalmát, mely kifejezés alatt a *mudéjaroktól* és a *morizkóktól* gyökeresen eltérő, a XI. századtól kezdve tömegesen megkeresztelkedett, muzulmán eredetű

¹Roderici Ximenii de Rada Opera omnia, edición de Juan Fernández Valverde, Turnhout, Brepols (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis, LXXII), 1987: Historia de rebus Hispaniae sive Historia gothica, 1-208; Historia romanorum, 209-223; Ostrogothorum historia, 224-228; Hunnorum, vandalorum, suevorum, alannorum et silingorum historia, 229-241; Historia arabum, 242-283.

Fontosabb szakirodalom a témára: Adro 1989.; Amran 2003: 73-85.; Falque 2003: 151-161.; Fernández Conde – Oliver 1982: 5-62 és 175-253.; Pick 2004.

²Epalza 1992: 149-150.

keresztényeket érti.³ A megnevezést mégis egy másik kutató, Mikel de Epalza vezette be és kezdte el használni a szakirodalomban, az „La islamización de al-Andalus: mozárabes y neomozárabes” című tanulmányának 1986-ban történő megjelenésétől kezdve.⁴

Al-Andalus területén a keresztény egyház megtarthatta szervezeti felépítését, papjai, és a hívek továbbra is szabadon gyakorolhatták hivatásukat és vallásukat. Az arabok nem erőltették az áttérést, majd csak I. Muhammad trónra kerülése (852) után beszélhetünk kényszerű áttérésekről, amikor a magasabb udvari hivatalok betöltését kizárólag muszlimoknak engedélyezték.⁵ Ez a kényszerűség azonban nem jelentett nagyobb tömeget érintő problémát. A keresztények annyiban szenvedtek hátrányt, hogy a muzulmánok nem járultak hozzá új templomok építéséhez, és hitük nyilvános, templomon kívüli megvallásához, így minden látványos manifesztációt tiltottak, vagyis a harangokkal történő jelzéseket, nehézségbe ütközött a körmenetek megtartása, illetve nyíltan nem lehetett téríteni a hódítók között és szidalmazni hitüket.⁶ A fentiek általános rendelkezéseknek számítottak a muzulmánok uralta területeken, például a szomszédos kopt keresztényekkel szemben is hasonló intézkedéseket fogantatosítottak.⁷

Toledót 1085-ben VI. Alfonz foglalta vissza és ezt követően vált az arab tudományosság Európa felé történő közvetítésének szellemi központjává. Az új keresztény uralom tudomásul vette, hogy Toledo továbbra is soketnikumú és kultúrájú maradt. Ez a vallási-kulturális sokszínűség a *convivenciának*⁸, a keresztény-zsidó-muzulmán együttélésnek és intellektuális együttműködésnek – a gyakori hitviták ellenére –, egy egészen szokatlan harmóniáját hozta létre a XI–XIII. században. A zsidók, bár adófizetés ellenében, de szabadon gyakorolhatták hitüket, csakúgy, mint a muzulmánok, akik a város visszafoglalását követően megtarthatták törvényeiket, mecsetjeiket és bírúkat. A keresztényeket a XI. században a francia területekről betelepülő egyháziak erősítették hitben és létszámban egyaránt, Cluny különösen intenzív befo-

lyással bírt Hispaniában, kiterjedt félszigeti jelenléte Toledóban a *reconquista* után csak fokozódott.

A fordítóiskola

Az Ibériai-félsziget a politikai tagoltság következtében nyelvi megosztottságot is tükrözött. A kasztíliai nyelvjárás mellett Navarrában az aragón egyik dialektusát, Aragóniában a helyi nyelvi változat mellett a katalánt, Portugáliában a portugál nyelvet beszélték. A tudomány nyelve a keresztények számára továbbra is a latin maradt, mindemellett a zsidó közösségekben jelen volt a héber, és Toledo nem nélkülözte a Mediterráneum kulturális nyelvében, azaz az arab nyelvben jártas személyek sokaságát sem. Ebben a soknyelvű közegben született meg a középkori Ibériai-félszigetnek egy rendkívül magas szintű intellektuális teljesítményt felmutató intézménye: a Toledói Fordítóiskola. A „Fordítóiskola” megnevezés a XIX. század elejéről, Jourdain francia filológustól származik⁹, majd Valentin Rose munkássága révén¹⁰ gyökerezett meg a szakirodalomban. Hosszú szakmai viták tárgyát képezte, hogy valóban beszélhetünk-e Toledói Fordítóiskoláról. Haskins¹¹ nyomdokait követve napjainkra az a nézet vált meghatározóvá, hogy nem tekinthetjük tanárokkal működő, formális képzést adó intézménynek, vagyis valódi iskolának, ilyen értelemben nem működött Toledóban Fordítóiskola, ugyanakkor mégis létezett egy műhely-iskola, egy szellemi közösség, amely azonos helyre, azonos könyvtárakba gyűjtötte össze az egyes tudományok kiemelkedő művelőit, hogy közösen gondolkodjanak és dolgozzanak az arab nyelvről történő fordításokon, így az utóbbi értelemben mégis fennmaradt a szakmai szóhasználatban a Fordítóiskola megnevezés.

A Fordítóiskola szellemi előzményeként utalhatunk a X. századi Cordobai Kalifátus könyvtárára, amely II. Al-Hakam kalifa alexandriai, bagdadi, kairói és damaszkuszi könyvgyűjteményei révén több ezer kötetes bibliotékává növekedett.¹² A későbbi

³ Lapidra Gutiérrez 1993-1994: 177.

⁴ Epalza 1985-1986: 171-179.

⁵ Collins 1989: 258-259.

⁶ Uo. 258.

⁷ Papadakis - Meyendorff 2002: 182.

⁸ A 'convivencia' fogalmának értelmezésére lásd: Mann - Glick - Dodds 1992.; Faal 2002: 49-57.; Baxter Wolf 2009: 72-74.; Soifer 2009: 19-35.; Sánchez-Albornoz. 1975.; Glick 1979.; Pick 2004.

⁹ Amable Jourdain, *Recherches critiques sur l'âge et l'origine des traductions latines d'Aristote et sur des commentaires grecs ou arabes employés par les docteurs scolastiques*. Paris, Joubert, 1843, 107-108.; 119.

¹⁰ Valentin Rose, *Ptolemaeus und die Schule von Toledo*, „*Hermes: Zeitschrift für Klassische Philologie*”, 8 (1874), 327-349, 329. 7 G.

¹¹ Haskins munkája először 1924-ben jelent meg. Charles Homer Haskins, *Studies in the History of Mediaeval Science* (1924), Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1927 [1924], 12-13.

¹² Menéndez Pidal 1957: 728.

uralkodók szintén szorgalmazták a könyvtár fejlesztését, ismert, híres kéziratok felkutatását, tudós fordítóknak a kalifa udvarába történő „csábítását”, hogy görög nyelvből arabra fordítsák a kéziratokat. A Cordobai Kalifátus 1031-ben bekövetkező összeomlásával a politikai és az intellektuális központ visszakerült a korábbi vizigót centrumba, Toledóba. A XII–XIII. században sem Európában, sem az Ibériai-félszigeten nem számított egyedi jelenségnek a tudományos művek fordítása. A korabeli hasonló típusú szellemi központok közül ki kell emelnünk Toulouse, Beziérs, Narbonne vagy Palermo szerepét, a félszigeten belül pedig Barcelona, Zaragoza, Sevilla és Murcia jelentőségét.¹³

A kutatás szerint Toledo azzal emelkedett ki a többi város sorából, hogy itt sokkal nagyobb számban, folyamatosan és kiváló szakmai minőségben készültek az arab nyelvről történő fordítások, melyeket nem csak latinra vagy kasztíliai nyelvre, hanem sok esetben héberre is lefordítottak. A téma kiváló kutatója, Menéndez Pidal úgy látta, hogy az említetteteken túl Toledót gazdag könyvtárai is megkülönböztették a többi fordító központból.¹⁴ Ezeknek a bibliotékáknak a létrehozásában semmilyen módszertől sem riadtak vissza. A már uralkodók könyvek iránti vonzalma és könyvtáraik fejlesztésének szenvedélyes óhaja, olyan szélsőséges helyzeteket is előidézett, mint az egyik ismert korabeli könyvbarát, Al-Arauxi esete, aki azzal vádolta a kalifát, hogy erőszakkal kényszerítette őt arra, hogy könyveket adjon el a kalifa számára. Ismert egy másik gazdag toledói könyvgyűjtő, Aben al Hanasi neve is, aki bőséges könyvtárat hozott magával Keletről a városba, és II. Al-Hakam könyvtárának kiemelkedően értékes darabjai is átkerültek Cordobából Toledóba.¹⁵

A Toledói Fordítóiskola működésének két meghatározó, saját jegyeket felmutató korszakát különíti el a szakirodalom: 1. a raimundusi (1130–1187) 2. és az alfonzi korszakot (1252–1287), a kettő közötti átmeneti időszakot (1188–1251) külön korszakként tartják számon.¹⁶ Az első korszak inspirátora Raimundus toledói érsek (1126–1152) volt, aki bencés szerzetesként francia földről érkezett Hispaniába, és igyekezett maga köré gyűjteni olyan jeles férfiakat, akik arab nyelvről latinra, illetve héberre ültették át az arab matematikai és

orvostudományok, valamint a filozófia kiemelkedő alkotásait. A raimundusi korszakban keletkezett fordítások, mint a *reconquista* nyomán az egyházi intézmények visszaállítását megvalósító időszak szellemi alkotásai, a toledói székesegyházhoz tartozó iskolához és könyvtárhoz kötődtek. Toledo újra integrálódása a keresztény közösségbe lehetővé tette, hogy Európa egyes régióiból tudósok érkezzenek a városba, hogy helyben tanulmányozhassák az arab kéziratokat. Toledói Raimundus pártfogásának időszakában Gherardus Cremonensis¹⁷, Iohannes Avendehut¹⁸ és Dominicus Gundisalinus¹⁹ munkásságát kell kiemelnünk, utóbbi egyben a fordítások irányítását tartotta kézben. Dominicus Gundisalinus, cuellari főesperes, al-Gazali²⁰ és al-Farabi²¹ számos művét ültette latinra, és ugyancsak az ő nevéhez kötődik Avicenna *Metaphysicá*-jának fordítása, továbbá őt saját értekezést is írt, melyek közül legnagyobb hatást a *De divisione philosophiae* címet viselő munka mond-

¹⁷ Gherardus Cremonensis más néven Gherardus Toletanus, Cremonában született, 1167-ben érkezett Toledóba, itt ismerkedett meg az arab nyelvvel és az egyik legjelentősebb fordítónak nevelte magát, aki arabról latinra fordított. Többek között nevéhez kapcsolódik Ptolemaios Almagest című művének fordítása (1175 körül), a *Toledói Táblázatok*, arab szerzők asztrológiai munkáinak egybeszerkesztése és fordítása. Összesen hetvenhat fordítást tulajdonítanak Gherardusnak, köztük Arisztotelész, al-Fārābī és al-Kindī írásainak fordítását.

¹⁸ Iohannes Avendehut életrajzi adatai nem ismertek, kikeresztelkedett zsidó, aki a Toledói Fordítóiskola egyik meghatározó alakja lett a héber nyelvű fordításban 1135 és 1153 között. Avicenna *De Anima* című munkájához ő készített elemző bevezetést. Filozófiai és természettudományos témájú munkákat egyaránt fordított.

¹⁹ Dominicus Gundisalinus (1110 körül - 1190 után) Raimundus érsek támogatásával egyike volt a Toledói Fordítóiskola alapítóinak, munkásságát 1130 és 1180 (1181?) között fejtette ki, munkatársaitól eltérően csak egy tudomány, a filozófia, területén készített görög és arab nyelvből fordításokat. A cuellari főesperes fordításaiban nem ragaszkodott a szöveghez, részeket hagyott ki az eredeti műből, illetve illesztett hozzá más szerzőktől. Személyéhez köthető al-Kindī, al-Fārābī, Avicenna, Ibn Gabirol, and al-Gazālī műveinek fordítása, továbbá őt filozófiai témájú írás szerzőjeként (*Tractatus de anima, De immortalitate animae, De unitate et uno, De processione mundi, De divisione philosophiae*) tartják számon.

²⁰ Abū Hāmid Muhammad ibn Muhammad al-Ghazālī (1058 – 1111) az iszlám szunnita irányzatának egyik legjelentősebb filozófusa, teológusa, jogásza és misztikus gondolkodója volt. 1091-től Bagdadban tanított, majd négy évvel később elhagyta a várost, lemondott vagyonáról, szegénységben, askézisben élt tanítványjaival együtt. Főműve: *Ihyā' ulūm ad-dīn (A vallástudományok újjászületése)*, nevéhez köthető a szűfizmussal elfogadatlansága az ortodoxia keretein belül.

²¹ Al-Fārābī (878 körül -950 körül) muszlim filozófus, életéről alig vannak adataink. Filozófiai tárgyú munkái mellett több művet szentelt a helyes kormányzás kérdésének is. Írásaiban erősen támaszkodik a görög előzményekre, mindenképp Arisztotelészre.

¹³ Berschin 1989: 164.; El-Madkouri Maataoui 2000: 97-128.; González 2007: 80.; Vernet 1999: 157.

¹⁴ Menéndez Pidal 1957: 732.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Sangrador 1997: 25.

hatott magáénak. Gherardus Cremonensis 1160-ban érkezett Toledóba, azzal a céllal, hogy megtalálja az *Almagestumot*, a 2. században görög nyelven, Claudius Ptolemaios által készített, matematikai és asztronómiai értekezést tartalmazó kéziratot. Kutatásai során olyan hatással volt rá a városban őrzött kéziratok mennyisége, a könyvtár gazdagsága, hogy végül nem tudott elszakadni Toledótól és ott maradt élete végéig. A toledói székesegyházi káptalan kanonokja lett és több mint hetven természettudományos és filozófiai alkotás fordítása fűződött a nevéhez, melyek között megtalálható Arisztotelész *De naturali auditu tractatus* című munkája is. A kereszténységre áttért zsidó származású Iohannes Avendehut volt a legszorosabb munkatársa Dominicus Gundisalpinus-nak. Iohannes többek között al-Kindi²², al-Farabi, Ibn Gabirol²³, Qusta ibn Luqa²⁴ és Avicenna (*De anima*) írásait fordította le. Kevésbé tekintélyes fordítók közé kell sorolnunk Adelardus Bathensist²⁵, Hermann a Dalmátot²⁶ és Toledói Marcust²⁷, bár utóbbi nevéhez nem jelentéktelen szellemi teljesítmény, a Korán latin nyelvre ültetése kapcsolható.

A Fordítóiskola második nagy korszakát Bölcs X. Alfonz (1252-1284) személyéhez szokás kötni.

²² Al-Kindi (801-873) görög műveltségű muszlim tudós volt, Bagdadban tanult és ott folytatta tudományos munkáját is. Görög szerzők – köztük Arisztotelész - fordítója arab nyelvre, ezen kívül több matematikai, orvosi és asztronómiai munka szerzője is volt, a természettudományos tételeket a matematikából és a geometriából vezette le.

²³ Ibn Gabirol (1021 körül – 1058/70 körül) zsidó származású filozófus és költő. Zaragozában nevelkedett és tanult, itt szülei halála után Jekuthiel Hassan pártfogoltja lett. Két nagyobb lélegzetű verses művet is alkotott, az egyiket Hassan halálakor, egy kétszáz versszakból álló elégiát és egy tíz részre osztott, akrosztikus költeménnyé fejlesztett héber nyelvtant. Fő művét - *Fons Vitae* – nem héber, hanem arab nyelven írta, öt filozófiai értekezést fog egybe, ezekben az újpaltonikus filozófia arab feldolgozásait használja.

²⁴ Qusta ibn Luqa (820 körül - 912/913) szír keresztény orvos, természettudós, fordító. Nagy tudása ismertté vált az udvarban is, ezért Bagdadba hívták, al-Musta' kalifa udvarában élt 862-866 között. A szír, az arab és a görög nyelv magas szintű ismeretének birtokában görögül arabra fordított számos művet és maga is alkotott a matematika, az orvostudomány, az asztronómia, a zene és a logika területén.

²⁵ Adelardus Bathensis (1080 körül – 1152 körül) Eukleidész *Elemek* c. főművét fordította, valamint al-Khwarizmi *Asztronómiai Táblázatait*.

²⁶ Hermann a Dalmát (XII. század) öt munkát fordított arabról latinra, közöttük Eukleidész *Elemek* c. munkájának első tizenkét könyvét.

²⁷ Toledói Marcus orvos és toledói kanonok volt, 1191-1234 körül dolgozott a Fordítóiskolában. A Korán (al-Qur'an) első fordítása az ő nevéhez fűződik, ezen kívül Hippokratész *De aere aquis locis* című művének fordítása.

Alfonz pártfogása alatt jóval nagyobb volumenben, több tudós bevonásával készültek a fordítások, és ami a legnagyobb eltérésként említhető a korábbi korszakhoz képest, az a fordítás célnyelvének a megváltozása. Már nem latinra, hanem a vulgáris nyelvekre, itt is elsősorban a kasztíliai nyelvjáráásra történő fordítás került előtérbe. Míg a Fordítóiskola működésének első szakaszában a vulgáris nyelv csak a fordítás eszközeként, egyfajta közvetítő szerepet töltött be az arab és a latin nyelv között, addig Alfonz idején ez elsődleges célnyelvvé emelkedett. A fordítások során megfigyelhető még egy nyelvi eltolódás, nevezetesen az, ha mégis volt latinra fordítás, az az Ibériai-félsziget vulgáris nyelveiről latinra, valamint franciára történő fordítást jelentette. Egyben önálló alkotások is születtek a korábbi fordításokat inspiráló tudományok területén kívül is, így többek között a jog, a történelem (*Grande e General Estoria*²⁸) és az irodalom (költészet, *Cantigas*²⁹) vonatkozásában. A fordítók kiválasztása is másként történt Alfonz idején, mai terminológiát használva azt mondhatnánk az egyes tudományos területekhez igyekeztek a legképzettebb szakfordítókat megtalálni. A XIII. század első felében, Toledóban fordított és írott könyvek gyorsan bekerültek a kor szellemi vérkeringésébe azáltal, hogy előszeretettel használták őket a párizsi, a bolognai és a montpellier-i egyetemeken is.

A Toledói Fordítóiskola a középkort követően napjainkban újjáéledt, immáron konkrét oktatási céllal, ugyanis a Kasztília - La Mancha-i Egyetem (Universidad de Castilla – La Mancha), az Európai Kulturális Alap segítségével, 1994-ben életre hívott egy olyan oktatási-kutatási intézményt, melynek legfőbb célja, a Földközi-tenger két partját összekötő kulturális párbeszéd megvalósítása volt. A mai Fordítóiskola posztgraduális keretek között képez arab és héber nyelvről fordítókat. Az európai és a mediterrán kultúrák közötti kapcsolatok erősítése érdekében rendszeresen szerveznek szemináriumokat, fordítóműhelyeket és nemzetközi konfe-

²⁸ *Grande e General Estoria* X. Alfonz kasztíliai király uralkodása idején keletkezett világtörténet, amely a világ teremtésétől X. Alfonz koráig beszéli el a múlt eseményeit. Kiadása: Antonio García Solalinde (ed.): Alfonso el Sabio, Grande e general estoria, 1a parte, Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas, 1930.; Antonio García Solalinde-loyd A. Kasten-Victor R. B. Oelschläger (eds.): Grande e general estoria, 2a parte, 2 vols., Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1957-1961.

²⁹ A *cantiga* a 13. században kialakult daltípus, megkülönböztetjük a *cantiga de amor* és a *cantiga de amigo* műfaját. A leghíresebb a X. Alfonz által összeállított *Cantigas de Santa Maria* gyűjtemény.

renciákat, adnak ki tudományos publikációkat. A mai Fordítóiskola a tradíciókat folytatva, szintén az intézmény könyvtárához kötődően szervezi programjait, kurzusait, és egyben a középkori Toledói Fordítóiskola történetére vonatkozó kutatások legfőbb centruma. Az arab és a héber mellett mára a török, valamint a szefárd nyelv és kultúra oktatása is megjelent a kurzuskínálatban.

Úgy vélem, a középkori Toledói Fordítóiskola szellemiségének XX. századi feltámasztásával az Ibériai-félsziget a XI–XIII. században a *convivenciának* olyan máig ható példáját mutatta meg, amely napjaink politikai konfliktusainak megoldásában, a kultúrák párbeszédének elősegítésében valódi modellként szolgál.

*

Jelen tanulmány a 2014. november 5-én, a MAB Történettudományi és Irodalomtudományi Szakbizottságának közös konferenciánapján tartott, az Egyetemtörténeti konferencia keretében elhangzott azonos című előadásom szerkesztett változata.

*

Források

Roderici Ximenii de Rada Opera omnia, edición de Juan Fernández Valverde, Turnhout, Brepols (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis, LXXII), 1987: *Historia de rebus Hispaniæ sive Historia gothica*, 1–208; *Historia romanorum*, 209–223; *Ostrogothorum historia*, 224–228; *Hunorum, vandalorum, suevorum, alannorum et silingorum historia*, 229–241; *Historia arabum*, 242–283.

Antonio García Solalinde (ed.): *Alfonso el Sabio, Grande e general estoria*, 1a parte, Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas, 1930.;

Antonio García Solalinde–Lloyd A. Kasten–Victor R. B. Oelschlager (eds.): *Grande e general estoria*, 2a parte, 2 vols., Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1957–1961.

Felhasznált irodalom

Adro, Xavier 1989: Rodrigo Jiménez de Rada. Estadista y artífice del siglo XIII. Barcelona, Casals.

Amran, Rica 2003: El arzobispo Rodrigo Jiménez de Rada y los judíos de Toledo: la concordia del 16 de junio de 1219. *Cahiers de linguistique et de civilisation hispaniques médiévales*, 26 (2003), 73–85.

Baxter Wolf, Kenneth 2009: 'Convivencia' in Medieval Spain: A Brief History of an Idea. In: *Religion Compass*, Vol. 3, No. 1 (Jan., 2009), 72–85.

Berschin, Walter 1989: „Les traducteurs d' Amalfi au XIe siècle”. In: *Traduction et traducteurs au moyen age: actes du colloque international du CNRS organisé à Paris, 26–28 mai 1986*. Geneviève Contamine (coord.), Paris, Édition du Centre National de la Recherche Scientifique, 163–168.

Collins, Roger 1989: *The Arab Conquest of Spain*, 710–797. Cambridge, Basil Blackwell.

El-Madkouri Maataoui, Mohamed 2000: Las escuelas de traductores en la Edad Media. In: José Ignacio de la Iglesia Duarte (coord.): *La enseñanza en la edad media: X Semana de Estudios Medievales*, Nájera 1999. Instituto de Estudios Riojanos – Logroño.

Epalza, Mikel de 1985–1986: La islamización de al-Andalus: mozárabes y neomozárabes. In: *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos de Madrid*, 23, 1985–1986, 171–179.

Epalza, Mikel de 1992: Mozarabs: An Emblematic Christian Minority in Islamic Al-Andalus. In: *The Legacy of Muslim Spain*. Edited: Salma Khadra Jayyusi. Leiden–New York–Köln, Brill, 149–170.

Falque, Emma 2003: Lucas de Túy y Rodrigo Jiménez de Rada: el uso de las fuentes. In: *Cahiers de linguistique et de civilisation hispaniques médiévales*, 26 (2003), 151–161.

Fernández Conde, Javier és Oliver, Antonio 1982: La época de las grandes conquistas és Cultura y pensamiento religioso en la Baja Edad Media. In: *Historia de la Iglesia en España*, dirigida por Ricardo García Villoslada, II–2º, La Iglesia en la España de los siglos VIII al XIV, dirigido por Javier Fernández Conde, Madrid, La Editorial Católica (Biblioteca de Autores Cristianos, Maior, 22), 1982, 5–62. és 175–253.

Glick, Thomas F. 1979: *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*. Princeton, Princeton University Press.

González, H. Daniel 2007: Escuela de Traductores de Toledo. In: *Infodiversidad*, no. 011, Sociedad de Investigaciones Bibliotecológicas, 2007, 77–88.

- Haskins, Charles Homer 1927 [1924]: *Studies in the History of Mediaeval Science*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- Jourdain, Amable 1843: *Recherches critiques sur l'âge et l'origine des traductions latines d'Aristote et sur des commentaires grecs ou arabes employées par les docteurs scolastiques*. Paris, Joubert.
- Lapiedra Gutiérrez, Eva 1993–1994: María Jesús Rubiera y sus estudios sobre los mozárabes. In: *Sharq Al-Andalus*, 10–11 (1993–1994). Homenaje a M/Jesús Rubiera Mata. 177–185.
- Mann, Vivian – Glick, Thomas – D. Dodds, Jerilyn 1992: *Convivencia: Jews, Muslims, and Christians in Medieval Spain*. New York, George Braziller, Inc.
- Menéndez Pidal, Ramón 1957: España y la introducción de la ciencia árabe en Occidente. In: *España y su historia*. Madrid, 725–752.
- Papadakis, Aristeides – Meyendorff, John 2002: *A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése*. Budapest, Bizantinológiai Intézet Alapítvány.
- Pick, Lucy Kristina 2004: *Conflict and Coexistence: Archbishop Rodrigo and the Muslims and Jews of Medieval Spain*. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Ramón López, Facal 2002: Enseñar Historia En Convivencia Plurinacional. In: *Gerónimo de Uztariz* 17/18 (2002), 49–57.
- Rose, Valentin 1874: Ptolemaeus und die Schule von Toledo. In: „*Hermes: Zeitschrift für Klassische Philologie*”, 8 (1874), 327–349.
- Sánchez-Albornoz, Claudio 1975: *Spain, a Historical Enigma*. Madrid, Fundación Universitaria Española.
- Sangrador Gil, José 1997: *La Escuela de Traductores de Toledo durante la Edad Media*. In: Pensamiento y circulación de las ideas en el Mediterráneo: el papel de la traducción. Ed.: Miguel Hernando de Larramendi–Gonzalo Fernández Parrilla. Cuenca, Ediciones de la Universidad Castilla–La Mancha, 25–53.
- Soifer, Maya 2009: Beyond Convivencia: Critical Reflections on the Historiography of Interfaith Relations in Christian Spain. In: *Journal of Medieval Iberian Studies*. no. 1 (2009): 19–35.
- Vernet, Juan 1999: *Lo que Europa debe al Islam de España*. Barcelona, El Alcantilado.